

Cəfərov N.M.♦

DOI: 10.25108/2304-1730-1749.iolr.2025.79.56-66

UOT: 341

**Regional integrasiya birliklərinin Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş
çərçivəsində hüquqi tənzimlənməsi**

Xülasə: Bu məqalədə Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişin (GATT) XXIV maddəsi çərçivəsində regional iqtisadi integrasiya birliklərinin hüquqi tənzimlənməsi təhlil olunur. Müəllif bu maddənin müəyyən etdiyi üç əsas şərtin – üçüncü ölkələrə qarşı müdafiənin artırılmaması, daxili ticarət maneələrinin ləğvi və integrasiyanın “praktik olaraq bütün ticarəti” əhatə etməsi – regional birliklərin formalaşdırılması və fəaliyyətində oynadığı rolu araşdırır. Məqalədə XXIV maddənin tətbiqi ilə bağlı hüquqi qeyri-müəyyənliklər, xüsusilə də “əhatəlilik”, “qeyri-tarif baryerlər” və “mənşə qaydaları” kimi anlayışların təfsiri məsələləri vurğulanır.

Əlavə olaraq, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün tətbiq olunan “İcazəverici qeyd” və GATS-ın V maddəsi kontekstində xidmətlərlə ticarətdə regional integrasiyanın hüquqi əsasları dəyərləndirilir. Müəllif mövcud nəzarət mexanizmlərinin zəifliyini, Regional Ticarət Sazişləri Komitəsinin fəaliyyətsizliyini və üçüncü ölkələr üçün ticarət yönünün dəyişməsi risklərini diqqətə çatdırır. Məqalə, həmçinin, liberal ticarətə zərər vurmayan və regional integrasiyanın effektivliyini təmin edən hüquqi islahat imkanlarını nəzərdən keçirir, lakin bu islahatların mövcud siyasi iradə çərçivəsində həyata keçirilməsinin çətinliyini qeyd edir. Nəticə etibarilə, müəllif regional iqtisadi integrasiya birliklərinin hüquqi çərçivəsinin gücləndirilməsi üçün daha şəffaf, hüquqi cəhətdən müəyyən olunmuş və real icra mexanizmləri ilə müşayiət olunan yanaşmaların vacibliyini vurğulayır.

Açar sözlər: Regional integrasiya; GATT XXIV maddəsi; ticarətin liberallaşdırılması; hüquqi çərçivə; İcazəverici qeyd; ÜTT hüququ; qeyri-tarif baryerlər; mənşə qaydaları; regional ticarət sazişləri; ticarətin yönünün dəyişdirilməsi.

Dünya ticarəti getdikcə daha çox regional integrasiya bloklarının daxilində və bu bloklar arasında cəmləşir. Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişin (GATT-ın) XXIV maddəsi regional integrasiya birliyi yaradan dövlətlərin fəaliyyətini hansı şərtlərlə həyata keçirməli olduğunu müəyyən edir. Həmin maddə üç əsas məhdudiyyət müəyyən etməkdədir:

1. Bu dövlətlər “ümumilikdə” üçüncü dövlətlərə qarşı müdafiə səviyyəsini artırmamalıdırlar (XXIV maddə, bənd 5 "a");
2. Onlar daxili tarifləri sıfıra endirməli və GATT-ın digər maddələri ilə icazə verilən hallar istisna olmaqla, “ticarətin tənzimlənməsinə dair digər məhdudlaşdırıcı tədbirləri” ləğv etməlidirlər (XXIV maddə, bənd 8 "a", altbənd "ii");
3. Bu məhdudlaşdırıcı tədbirlər bu dövlətlər arasında “praktik olaraq bütün ticarət” üzrə ləğv olunmalıdır (XXIV maddə, bənd 8 "a", altbənd "i") [1].

♦ Cəfərov Nicat Marif oğlu - Bakı Dövlət Universitetinin “Beynəlxalq xüsusi hüquq” kafedrasının “Beynəlxalq hüquq, İnsan hüquqları” ixtisası üzrə doktorantı (Azərbaycan). E-mail: nijat.jafarov@yahoo.com

GATT-ın məntiqi mahiyyəti baxımından daha çox merkantilist xarakter daşıyır - yəni, ticarət tərəfdaşlarının bazara çıxış hüququ əsas diqqət mərkəzindədir. Merkantilist yanaşma kontekstində ilk iki şərt məntiqi görünür. Üçüncü ölkələrə qarşı müdafiənin artırılmasını qadağan edən norma tarif öhdəliklərinin toxunulmazlığını təmin edir və regional integrasiya birliyinin yaradılmasının əvvəlki öhdəliklərin əhəmiyyətli dərəcədə ləğvinə səbəb olmamasına təminat verir. Əgər orta tarif səviyyəsinin saxlanılması məqsədilə nəzərdə tutulan digər güzəştlər qarşılıqlı güzəştlərin ədalətli balansını qorumaq üçün yetərli deyilsə, bu norma bəzi tərəfdaşlara tarif artımlarına görə kompensasiya verilməsini tələb etməklə tamamlanır. Uruqvay Raundu zamanı qəbul edilmiş və XXIV maddənin şərhinə dair razılaşma ilə birlikdə qəbul olunan müddəalar - bu razılaşmada regional integrasiya birliklərində tarif baryerlərinin ölçülməsi metodlarına da yer verilir - üzv olmayan dövlətlər üçün əlavə ticarət maneələrinin qarşısını almağa yönəlmiş əsaslı təminatlar təqdim edir.

Daxili maneələrin sıfıra endirilməsi şərti üzv dövlətlərin maraqlarının qorunmasına kömək edir və onu “hamısı və ya heç nə” prinsipindən istisna halına çevirir. Əgər dövlətlər hər bir ticarət tərəfdaşı ilə müxtəlif imtiyaz səviyyələri üzrə sərbəst danışıqlar apara bilsəydilər, bağlayıcılıq və ayrı-seçkilik etməmə prinsipləri qaçılmaz olaraq pozulardı. Blokun heç bir üzvü tərəfdaş tərəfindən tarifi azaldılması və öz növbəsində cavab tədbirlərinə dair danışıqlardan gözlənilən faydanı alacağına əmin ola bilməzdi. Beləliklə, ayrı-ayrı dövlətlərdə tətbiq olunan formada daxili azad ticarət icazə verilən yumşaltma tədbiri kimi qəbul edilir, halbuki imtiyazlara bu aid edilmir. Üçüncü şərt bu təfsiri möhkəmləndirir və ÜTT qarşısında iqtisadiyyat sektorlarının əhatə dairəsinə dair ciddi öhdəliklərin qəbulunu tələb edir.

XXIV maddəsinin iqtisadi siyasətin formalaşdırılması üçün hüquqi istinad çərçivəsi kimi əhəmiyyətini nəzərdən keçirmək zəruridir. Üçüncü ölkələrin ixracına qarşı orta müdafiə səviyyəsinin artırılmaması tələbi bu ölkələrin bazara çıxış hüquqlarının qorunmasını təmin etməklə yanaşı, proteksionizmin güclənməsinin qarşısını alır. Belə bir inkişaf istənilən halda arzuolunandır, lakin üzv dövlətlər xarici tariflərə dair artım imkanını istisna etməyən hüquqi rejimi qüvvədə saxlayırlarsa, bu halda regional integrasiya kontekstində ticarətin istiqamətinin dəyişməsi riski və bunun doğurduğu iqtisadi xərclər daha yüksək olur. İkinci və üçüncü şərtlər - daxili tariflərin olmaması və əhəmiyyətli əhatə dairəsi - daxili sənayeyə və ya tərəfdaş ölkələrə qarşı üstünlük siyasətinin həyata keçirilməsi üçün tariflərdən istifadənin qarşısını almaq baxımından mühümdür. Onlar hökumətlərin integrasiyanı ticarətin yönünün dəyişdirilməsinə gətirib çıxaran güzəştlərin mübadiləsinə endirməsinə imkan vermir və beləliklə, ticarətin yaradılmasının daha çətin siyasi nəticələrindən yayınmağa kömək edir. Bu qaydalar, əslində, üzv dövlətlərin bazarlarının integrasiyası sahəsində ciddi öhdəliklərin qəbul edilməsini onların fəaliyyətini davam etdirməsinin şərti kimi müəyyən edir.

Ümumilikdə, XXIV maddəsi regional iqtisadi integrasiyanı yaxşılaşdırmağa kömək edir, lakin düzgün iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi üçün şübhəsiz ki, bu maddənin özü kifayət etmir. Hətta yuxarıda göstərilən şərtlər istisnasız şəkildə tətbiq olunsaydı belə, bu, “zərərli” regional integrasiya təşkilatlarının (bundan sonra mətndə “RİT”) yaradılmasını istisna etməzdi. GATT tələblərinə tam cavab verən regional integrasiya təşkilatları belə ticarətin yönünün dəyişdirilməsinə səbəb ola bilər; üçüncü ölkələr ticarət şərtlərinin pisləşməsindən əziyyət çəkə bilər; proteksionizm güclənə bilər, həmçinin liberal tədbirlərin həyata keçirilməsini çətinləşdirən institutlar yarana bilər.

Bundan əlavə, ÜTT-nin regional integrasiyaya dair şərtlərinin təfsiri ciddi çətinliklər doğurur. Uruqvay Raundu zamanı XXIV maddənin təfsirinə dair qəbul olunmuş Razılaşmaya baxmayaraq,

“praktik olaraq bütün ticarət” ifadəsinin nə demək olduğu və bunun üçüncü şərtin tətbiq olunduğu faktiki ticarət həcminə aid olub-olmadığı, eləcə də iqtisadiyyatın bütün əsas sektorlarının əhatə olunmasını nəzərdə tutub-tutmadığı barədə razılıq yoxdur. Eyni şəkildə, ticarətin ümumi məhdudlaşdırılma səviyyəsinin qiymətləndirilməsində qeyri-tarif baryerlərin təfsiri, eləcə də mənşə qaydalarının şərh müəyyən olunmayıb. Üzv dövlətlər arasında “ticarəti məhdudlaşdıran digər qaydaların” ləğv olunmasına dair tələb qeyri-müəyyən şəkildə ifadə olunub: bu tələbə dair bir neçə istisna kifayət qədər dəqiq müəyyən olunsaydı, anti-dempinq rüsumları və fəvqəladə proteksionist tədbirlər kimi digər baryerlər barədə eyni sözləri demək olmaz. RİT üzvləri arasında tam integrasiya bu baryerlərin hamısının ləğvini tələb edərdi. Ona görə də, onların hələ də fəaliyyət göstərməsi – məsələn, NAFTA və Avro-Aralıq dənizi sazişlərində – ölkələrin bu istiqamətdə çox da uzağa getməyə hazır olmadığını göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təfsir baxımından qeyri-müəyyənliklərə görə XXIV maddə zəif tətbiq olunması ilə məşhurdur. Regional integrasiya təşkilatları GATT-a nota təqdim etməlidir və 1996-cı ilə qədər onların hər biri xüsusi yaradılmış işçi qrupu tərəfindən XXIV maddəyə uyğunluq baxımından yoxlanılırdı.

Bu vəziyyət əslində GATT-ın razılaşdırıcı xarakteri ilə bağlıdır. XXIV maddənin ilk ciddi sınağı 1957-ci ildə AİB-in yaradılmasına dair Roma müqaviləsi olmuşdur. Bu istiqamətdə siyasi təzyiq çox böyük idi: AİB ölkələri münaqişə halında demək olar ki, GATT-dan deyil, AİB-dən yana çıxmağa üstünlük verəcəkdilər; bundan əlavə, müqavilə ABŞ tərəfindən tam dəstəklənirdi. Lakin müqavilə açıq şəkildə XXIV maddəni pozurdu, buna görə də yeganə məqbul həll yolu RİT-in yoxlanmasını sona çatdırmamaq olmuşdur. Belə bir yanaşma – AİB-in GATT daxilində istənilən RİT-i dəstəkləməyə hazır olması, işçi qrupların konsensusa gəlmək zərurəti və GATT-ın pozuntuya yol verən tərəfin səssiz razılığı olmadan mənfi rəy vermək iqtidarında olmaması ilə birlikdə – gələcək yoxlamaların daha tələbkəş olmasını təəccüblü etmir. Vəziyyət, regional ticarət sazişlərini yoxlamaq üçün yaradılmış vahid Komitənin təsis olunmasından sonra da dəyişməyib. Qaydaların icrasına nəzarət edə bilməmək onların qüvvədə olmadığı anlamına gəlmir, çünki bu qaydaların artıq yaradılmış RİT-lərin strukturu və ya potensial sazişlərin qarşısının alınmasına nə dərəcədə təsir etdiyini bilmirik. Hər bir halda, bu nəzarətin zəifliyi – istər mövcud qaydalara nəzarət, istərsə də onların təkmilləşdirilərək yaxşı RİT-ləri pis olanlardan ayırmaq imkanını artırmaq baxımından – ümidverici sayılmır.

Nəhayət, XXIV maddənin 10-cu bəndi və XXV maddəsi “müvəqqəti azadolma” təqdim etmək üçün istifadə oluna bilər və nəticədə əks halda yolverilməz olan siyasət GATT qarşısında qanuniləşdirilə bilər. Bu yanaşmadan AİK (Avropa İqtisadi Kömür Birliyi) və ABŞ ilə Kanada arasında avtomobil sənayesi məhsullarının ticarətinə dair Sazişdə istifadə olunmuşdur. ÜTT-nin yaradılmasından sonra belə “müvəqqəti azadolma”ların təqdim edilməsi imkanı saxlanılmış, lakin onların müddəti məhdudlaşdırılmışdır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr üçün daha yüngül şərtlər nəzərdə tutulmuşdur. 1979-cu ildə isə inkişaf etməkdə olan ölkələrin vəziyyətini daha da çətinləşdirən “icazəverici qeyd” (Enabling Clause) qəbul olunmuşdur. Bu müddəə yalnız inkişaf etməkdə olan ölkələrdən ibarət RİT-lərin yaradılması üçün şərtləri xeyli yüngülləşdirir. O, ticarətin əhatə dairəsinə dair şərtləri aradan qaldırır və bu ölkələrə qarşılıqlı ticarət üzrə tarifləri istədikləri kimi azaltmağa, qeyri-tarif tədbirləri isə “GATT üzvləri tərəfindən tövsiyə oluna biləcək meyarlara uyğun olaraq” tətbiq etməyə icazə verir. Bundan əlavə, bu müddəə birinci şərti qeyri-fəal bir tələblə – RİT-lərin ən əlverişli şərait rejimi

(MFN) çərçivəsində tariflərin azaldılmasına mane olmaması və ya digər tərəflər üçün “həddindən artıq çətinliklər” yaratmaması şərti ilə tamamlayır.

Əslində, inkişaf etməkdə olan ölkələr faktiki olaraq tam sərbəstlik əldə etmişdirlər. “İcazəverici qeyd” qəbul olunduqdan sonra ASEAN da daxil olmaqla 12 imtiyazlı saziş təsdiq olunmuşdur. ASEAN-ın ticarət planlarında 25%-dən 50%-dək daxili imtiyazlara rast gəlinir. Praktik olaraq, daxili imtiyazların digər ticarət tərəfdaşları ilə MFN rejiminə dair sazişləri pozduğuna dair heç bir əlamət yoxdur; yenə də yaxın dövrlərə qədər bu ölkələr MFN üzrə çox az sayda saziş bağlamışdır. Əslində, 1980-ci illərin sonlarınaq Latin Amerikası və Afrika ölkələrinin tez-tez regional razılaşmalardan istifadə etməsi və çoxtərəfli danışıqlarda az iştirak etməsi bir növ liberallaşmanın bir formasının digər forma ilə əvəz olunmasına dəlalət edir. Daha ciddi narahatlıq doğuran hallar isə Latin Amerikasında geniş yayılmış sahələrarası iqtisadi sazişlər olmuşdur.

“İcazəverici qeyd” onsuz da zəif olan və XXIV maddənin müəyyən etdiyi intizamı daha da zəiflədir. Bu maddə zərərli rejimləri tamamilə aradan qaldırmasa da, ən azından onlara avtomatik olaraq qanuni status verilməsinə imkan vermir. Beləliklə, GATT bilərəkdən və könüllü olaraq ilkin notifikasiya təqdim etmiş ASEAN və digər bu kimi birliklərə XXIV maddəni pozmağa icazə vermişdir, lakin tərəfdaşlarla daimi məsləhətləşmələrin aparılmasını tələb etmiş və mübahisələrin həlli prosesinə müdaxilə imkanını açıq saxlamışdır. Hazırda “İcazəverici qeyd” müxtəlif sahələr üzrə əhatə dairəsini genişləndirir və bununla da hətta bu intizam xarakterli tələbi belə zəiflədir. [9, s. 96]

XXIV maddə və GATT-ın “icazəverici qeydi” mallarla ticarətə aiddir. Xidmətlərlə ticarət üçün oxşar məna daşıyan müddəa GATS-ın V maddəsidir və bu maddə eyni model əsasında tərtib olunmuşdur [2]. Üçüncü ölkələr üçün maneələrin artırılmaması tələbi burada daha sərt şəkildə ifadə olunmuşdur: bu tələb “ümumilikdə” deyil, hər bir sektora ayrıca tətbiq edilir və RİT-in yaradılmasından əvvəl bu ərazidə “əhəmiyyətli kommersiya fəaliyyəti” həyata keçirən üçüncü ölkə təchizatçılarına RİT üzvlərinin statusuna uyğun rejim təqdim olunmasını nəzərdə tutur. “Əhəmiyyətli kommersiya fəaliyyəti” ifadəsi qeyri-müəyyən olaraq qalmış və yalnız qismən dəqiqləşdirilmişdir: qeyd olunur ki, bu ifadə “sektorların sayı, əhatə olunan ticarət həcmi və təchizat üsullarının əhatəsi-ni” nəzərdə tutur.

ÜTT-nin RİT-lərə dair qaydalarının artıq qüvvəsini itirdiyini demək mümkün olmasa da, onlar arasında uyğunsuzluqların mövcud olduğu barizdir və bununla bağlı islahatların mümkünlüyü barədə düşünmək məqsədəuyğundur.

İslahatların həyata keçirilməsi üzv dövlətlər arasında münasibətlərdən və GATT-ın əsas pragmatik və razılaşdırıcı strukturundan kənara çıxmamaq zərurətindən asılıdır ki, bu da iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış qaydaların hazırlanması üçün əlverişli şərtədən daha çox məhdudiyyət rolunu oynayır [6, s.89-90]. RİT üzvlərinin çox az hissəsi intizamın sərtləşdirilməsində maraqlıdır və xüsusən də bu, Aİ və ABŞ üçün xarakterikdir. Aİ öz genişlənməsi – yəni Aralıq dənizi ölkələri ilə sazişlərin sayının artırılması – istiqamətində fəal şəkildə çalışır [5].

Xarici baryerləri azaltmayan RİT qaçılmaz olaraq ticarətin yönünün dəyişdirilməsinə səbəb olur. Bunun yeganə alternativini, üzv ölkələrə üçüncü ölkələrlə xarici ticarətin artırılmasını stimullaşdırmaq məqsədilə ticarətin yönünün dəyişdirilməsini azaltmaq üçün liberallaşma aparmaq tələbinin irəli sürülməsi ola bilər. Lakin tərəflərin danışıqlar zamanı nə qədər irəli gedəcəyi, mövcud qaydalar və onların icrasını təmin edən mexanizmlərdən asılı olacaqdır ki, bunlar da danışıqların uğursuzluğu halında baş verəcək nəticələri müəyyən edəcək. Təəssüf ki, mövcud şərait dövlətlərə – xüsusilə də üzv olmayanlara – danışıqlarda praktiki olaraq heç bir hüquq vermir.

Təklif olunan islahatlardan biri tariflərin hər bir qrupu üzrə gömrük ittifaqının vahid xarici tarifinin həmin qrup üzrə bütün üzv dövlətlər arasında tətbiq edilən ən aşağı tariflə uzlaşdırılmalı olması ola bilər. Bu tələb ticarətin istiqamətinin dəyişdirilməsi riskini tamamilə aradan qaldırmasa da, bu riski əhəmiyyətli dərəcədə azaldacaqdır. Belə bir tələb regional integrasiya təşkilatının üzvləri üçün yüksək bir “qiymət” müəyyən etmiş olur ki, bu da yalnız dərin və səmimi integrasiya tərəfdarları tərəfindən qəbul edilə bilər və nəticə etibarilə ticarətin liberallaşmasına səbəb olacaqdır. Bu islahat iqtisadi baxımdan əsaslandırılmış və məntiqli olmaqla yanaşı, əgər praktik olaraq reallaşdırıla bilsə, eyni zamanda arzuolunandır. Lakin onun məcburi xarakter daşması mövcud şəraitdə real görünür. Həmçinin vacibdir ki, ÜTT üzvləri tariflərini RİT tərəfindən faktiki olaraq tətbiq edilən tariflərlə uyğunlaşdırmaq öhdəliyi daşıyırlar.

Məhsulun mənşə qaydaları müəyyən mallar və istehsalçı ölkələr üzrə konkret tələblər müəyyənləşdirir ki, bu da regional integrasiya təşkilatları (RİT) tərəfindən tətbiq olunan normativ məhdudiyyətlərdən biridir. Bu yanaşma mahiyyət etibarilə müsbət qiymətləndirilməlidir, lakin praktik tətbiqi baxımından ciddi çətinliklər doğurur, çünki həmin qaydalar normativ sabitlikdən uzaqdır, manipulyasiyalara açıqdır və texnoloji yeniliklər kontekstində hüquqi baxımdan olduqca mürəkkəb xarakter alır.

Daha məqsədəuyğun yanaşma, mənşə qaydalarının proteksionist məqsədlərlə tətbiqinin qarşısını almağa yönəlmiş hüquqi tələblərin müəyyən edilməsindən ibarət ola bilərdi. Məsələn, dövlətlər beynəlxalq səviyyədə razılaşdırılmış vahid mənşə qaydalarına əməl etməli və ya imtiyazlı mənşə statusu yalnız imtiyazsız rejimdə tətbiq olunan eyni hüquqi meyarlarla müəyyən edilməlidir.

Bu sahədə daha yumşaq xarakterli islahatların həyata keçirilməsi mümkündür. Məsələn, əgər üzv dövlətlərin tarifləri arasında fərq iki faiz bəndindən azdırsa, bu halda mənşə qaydalarının tətbiqinin qadağan olunması; yaxud azad iqtisadi integrasiya (Aİİ) çərçivəsində ən aşağı tarifə malik üzv dövlətə münasibətdə hər bir mal mövqeyi üzrə mənşə qaydalarının istisna olunması kimi tədbirlərin nəzərdə tutulması mümkün ola bilərdi. Bu kimi hüquqi mexanizmlərin qəbul edilməsi nəzəri baxımdan mümkün olsa da, onların hüquqi qüvvəsi zəifdir və normativ əsasları baxımından formal xarakter daşıyır.

Praktik baxımdan həyata keçirilməsi daha mümkün hesab edilən iki təklif isə, əslində, mövcud mənşə qaydalarının daha sərt və ardıcıl icrasını tələb edir. Lakin hətta bu cür təkliflər belə, mövcud geosiyasi və iqtisadi şəraitdə əhəmiyyətli müqavimətlə qarşılaşır və onların reallaşdırılması Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) bir sıra üzvləri tərəfindən ciddi siyasi öhdəliklərin qəbulunu zəruri edir. Bu təkliflərin əsas iqtisadi gücə malik dövlətlər tərəfindən qəbul olunması üçün, onlara əlavə təminat xarakterli bir şərtin əlavə olunması məqsədəuyğun olar ki, bu da mövcud regional integrasiya təşkilatlarını əmin etməlidir ki, yeni hüquqi təfsirlər onların institusional mövcudluğunu və fəaliyyət əsaslarını təhlükə altına almayacaqdır.

“Əhəmiyyətli dərəcədə bütün ticarəti” əhatə edən şərtin dəqiq hüquqi tərifinin verilməsi və bu şərtə əməl olunmasına effektiv nəzarət mexanizmlərinin yaradılması faydalı institusional yeniliklərdən biri ola bilərdi. Bu kontekstdə istifadə olunan kəmiyyət meyarı hüquqi baxımdan dəqiq müəyyənləşdirilməli, lakin kifayət qədər yüksək səviyyədə müəyyən edilməlidir, çünki dövlətlər adətən qorumaq istədikləri ticarət məhdudiyyətləri vasitəsilə mövcud ticarət dövriyyəsinə sərt şəkildə tənzimləməyə meyllidirlər. Tez-tez istinad olunan 80%-lik göstərici (məsələn, Avropa İqtisadi Birliyinin (AİB) yaradılmasına dair Roma Müqaviləsinin danışıqları zamanı tətbiq edilən göstərici) yetərli hesab edilə bilməz [4]. Hətta Avropa İttifaqı (Aİ) ilə MERKOSUR arasında aparılan

danışıqlarda əsas götürüldüyü bildirilən 90%-lik hədd belə, dövlətlərin dərin və səmərəli integrasiya niyyətlərini hüquqi baxımdan əsaslandırmaq üçün kifayət etmir.

Eyni şəkildə, “ticarəti məhdudlaşdıran digər qaydalar” ifadəsinin daha dəqiq və dar çərçivədə hüquqi təfsiri praktiki baxımdan mühüm nəticələr verə bilər. Belə bir təfsir, mənşə qaydalarının üzv olmayan dövlətlərə tətbiqinin hüquqi tənzimlənməsi ilə yanaşı, daxilə mövcud olan açıq xarakterli ticarət baryerlərinin – o cümlədən müdafiə tədbirləri və antidempinq rüsumlarının – aradan qaldırılmasını da əhatə etməlidir. Bu sonuncu tədbir, xüsusilə, ticarətin yaradılması səviyyəsinin artırılmasına töhfə verə bilər, çünki göstərilən müdafiə mexanizmləri əsasən daxili istehsalçıların maraqlarının qorunmasına yönəlmişdir. Nəticə etibarilə, bu kimi məhdudiyyətlərin hüquqi və institusional baxımdan məhdudlaşdırılması, “ciddi” regional integrasiya prosesinin qarşısında duran siyasi maneələrin azaldılmasına xidmət edəcəkdir [7].

“Liberalizmin Dinamikası”nı təmin edən əsas mexanizmlər aşağıdakılardır:

1. Müddət çərçivələrinin tətbiqi. Regional integrasiya təşkilatlarının mövcudluğu yalnız konkret müddətlə məhdudlaşdırıla bilər; bu çərçivədə verilən bütün güzəştlər, məsələn, beş il ərzində ÜTT-nin bütün üzvlərinə şamil edilməlidir. Bu yanaşma, mahiyyət etibarilə, RİT-lərin yaradılmasına de-fakto qadağa qoyulması deməkdir və şübhəsiz ki, dərin integrasiya və ya dövlət quruculuğu məqsədlərinə əsaslanan ittifaqların potensial faydalarının reallaşdırılmasını qeyri-mümkün edir.

2. “Açıq giriş” prinsipi. ABŞ tərəfindən 1933-cü il London İqtisadi Konfransında irəli sürülən əsaslandırılmalardan etibarən, həm alimlər, həm də siyasətçilər müntəzəm olaraq vurğulamışlar ki, RİT-lərin hüquqi rejiminə riayət etməyə hazır olan istənilən dövlətin həmin təşkilata üzv olmaq imkanının təmin edilməsi, bir tərəfdən, RİT-lərin üzv olmayan ölkələrə neqativ təsirini azaldır, digər tərəfdən isə global səviyyədə liberal ticarətin inkişafı üçün əlverişli hüquqi mühit yaradır. Lakin bu prinsipin praktikada tətbiqi ciddi çətinliklərlə müşayiət olunur, çünki əksər mövcud RİT-lər üzvlük məsələsində coğrafi və institusional meyarlarla məhdudiyyət qoyur, əlavə danışıqlar mexanizmini zəruri edir və nəticə etibarilə “açıq giriş” prinsipi sadəcə formal bir ifadəyə çevrilir.

3. Qadağa yanaşması. Bu model ÜTT-nin ayrı-ayrı dövlətlərin ticarət siyasətinin digər dövlətlərin rifahına təsirini nəzərə alaraq qarşılıqlı tarif güzəştlərinə dair danışıqlar yolu ilə “sızma effekti”nin qarşısını alma qabiliyyətini zəiflədir. Nəticədə, bu cür danışıqlar ya ümumiyyətlə baş vermir, ya da davam edən danışıqların nəticələrinə mənfi təsir göstərir. Bu yanaşmanın məntiqi nəticəsi odur ki, azad iqtisadi integrasiya birliklərinin yaradılması hüquqi baxımdan qadağan edilməlidir.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatının Baş Şurasının tabeliyində fəaliyyət göstərən Regional Ticarət Sazişləri Komitəsi (RTSK) 1996-cı ilin fevral ayında ÜTT-nin regional integrasiya təşkilatlarına münasibətdə daha yüksək səviyyədə şəffaflıq, effektivlik və institusional ardıcılıq təmin etmək məqsədilə təsis edilmişdir. Komitə, yeni RİT-lərin daha ciddi hüquqi və normativ yoxlamadan keçirilməsi, bütün regional sazişlərə vahid struktur çərçivəsində nəzarətin həyata keçirilməsi və normativ mexanizmlərin eyniləşdirilməsi funksiyalarını yerinə yetirməlidir.

Komitənin vəzifələrinə, eyni zamanda, bütün RİT-lər üçün ümumi meyarların tətbiqinin təmin edilməsi, bildiriş və məlumatlandırma prosedurlarının sistemli əsasda aparılması, mövcud RİT-lərin müntəzəm qiymətləndirilməsi və Uruqvay Raundu çoxtərəfli ticarət danışıqlarından sonra açıq qalan sistem xarakterli məsələlərin hüquqi baxımdan həllinə töhfə vermək daxildir. RİT-lərin daha ciddi şəkildə yoxlanılması, ÜTT-nin mövcud tələbləri ilə uyğunluğun gücləndirilməsi vasitəsi kimi,

konseptual və hüquqi məsələlərin dəyərləndirilməsi isə normativ bazanın təkmilləşdirilməsi və daha dəqiq hüquqi çərçivənin formalaşdırılması istiqamətində müsbət addım kimi qiymətləndirilmişdir.

Lakin təəssüf ki, konkret RİT-lərin qiymətləndirilməsinə yönəlmiş cəhdlər, aydın və sistematik hüquqi qaydaların olmaması səbəbilə nəticəsiz qalmış və müzakirələr, əsasən, Uruqvay Raundu zamanı ciddi fikir ayrılığına səbəb olmuş məsələlər – məsələn, “əhatəli şəkildə bütün ticarət” və “ticarəti tənzimləyən digər məhdudlaşdırıcı tədbirlərin aradan qaldırılması” ətrafında dayanmışdır.

Üzv dövlətlər adətən daxili fikir ayrılıqlarını ÜTT müstəvisinə çıxarmaqda maraqlı olmur və üçüncü ölkələrin RİT-lərin daha geniş sektoru əhatə etməsi ilə bağlı israrlı tələblə çıxış edəcəyi də ehtimal edilmir, çünki bu, ticarətin yönünün dəyişməsi ehtimalını daha da artıracaqdır. Bu kontekstdə belə nəticəyə gəlmək olar ki, integrasiyanın əhatə etdiyi sahələrin dairəsi və dərinliyi ilə bağlı problemlərin ilkin mərhələdə nəzərdən qaçırılması, sonradan onların hüquqi və siyasi baxımdan bərpa edilməsini qeyri-mümkün edir.

ÜTT-də mövcud olan regional integrasiya qaydaları mükəmməllikdən uzaqdır, lakin “faydalı” və “zərərli” RİT-ləri dəqiq şəkildə ayırd edə biləcək qaydaların hazırlanması mümkündür. Əgər bu istiqamətdə hərəkət ediləcəksə, bu, mərhələli şəkildə, Regional Ticarət Sazişləri Komitəsi (RTSK) vasitəsilə həyata keçirilməlidir. Lakin bu orqanın qarşısında ciddi problem durur – bu da müddətlərlə bağlı problemdir. Əgər sazişlər danışıqların əvvəlində, yəni onlar hələ ilkin mərhələdə ikən ÜTT-yə təqdim olunmayıbsa, adətən, aparılan yoxlamalar artıq onların ilkin formasına təsir göstərə və ya ictimai müzakirələrin qarşısını ala bilmir. Belə hallarda yoxlamanın nəticəsi olaraq təqdim olunacaq dəyişiklik tələbləri danışıqlar zamanı çətinliklə əldə olunmuş kompromisləri poza bilər ki, bu da üzv ölkələr arasında narazılığa və müqavimətə səbəb olacaq və konsensus prinsipi əsasında fəaliyyət göstərən təşkilatın nüfuzuna mənfi təsir göstərəcəkdir. Bu səbəbdən, üzv dövlətlər tərəfindən bu tələblərin əvvəldən etibarən yerinə yetirilməsini təmin edəcək səviyyədə anlayış və hörmət formalaşmayana qədər, Komitənin yoxlamalar əsasında irəli sürdüyü iradların yerinə yetirilməsi üçün böyük siyasi iradə tələb olunacaq. Yoxlamalarla cavab tədbirləri arasında qarşılıqlı əlaqənin qurulmasına XXIV maddənin və GATS-ın V maddəsinin hüdudlarını aşan, RİT-ləri əhatə edən genişmiqyaslı iqtisadi tədqiqatlar töhfə verə bilər. Bununla belə, RİT-lərin “faydalı” olması üçün məsuliyyət, nəticə etibarilə, üzv dövlətlərin hökumətlərinin üzərinə düşür [8].

Qaydalar regional integrasiyanın müsbət nəticələrinin təmin olunması probleminin həlli və ya heç olmasa, onun əsas həll komponenti deyil. Əksinə, qarşılıqlı anlaşmaya ehtiyac hiss olunur. Axı, yalnız qeyri-mükəmməl və qeyri-dəqiq məhdudiyyətlərə əsaslanan hallarda, hökumətlər bu qaydaları öz maraqları əsasında şərh edəcək və qaydalar sadəcə bu maraqları işıqlandıraraq mübahisə tərəflərinə beynəlxalq qəbul olunmuş normalar barədə informasiya verməklə kifayətlənəcəkdir. Lakin RİT kimi konkret və spesifik məsələlərdə qaydalardan istisna hallar üçün arqumentlər tapmaq həmişə mümkündür; üstəlik, heç bir qaydalar toplusu “faydalı” və “zərərli” RİT-ləri dəqiq ayırd edə biləcək qədər effektiv görünmür. Beləliklə, ehtimal ki, ÜTT-nin RİT-lərlə bağlı qaydalarını yenidən yazmaq cəhdləri lazımi nəticəni verməyəcəkdir.

Əvvəllər GATT, hazırda isə ÜTT razılaşmaçı tərəflərin ərazisinə münasibətdə beynəlxalq hüququn mövqeyindən çıxış edir və dövlətləri məkan baxımından sərhədlərlə ayırır. Əksər hallarda siyasi və iqtisadi sərhədlər üst-üstə düşür.

Sərhəd dövlətin ərazi suverenliyinin konkret təzahürüdür. O, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin qarşısında təbii maneə təşkil edən, aradan qaldırılması lazım olan, əngəl rolunu oynayan amildir. Tarixi, hüquqi və siyasi baxımdan sərhəd bir reallıqdır. Lakin iqtisadi baxımdan o bu gün daha çox şərti xarakter daşıyır. Sərhəd zonaları kifayət qədər geniş yayılmış və tanınmış fenomendir; belə

zonalarda iqtisadi vəhdət onunla bağlıdır ki, sərhədin keçilməsi – siyasi və hüquqi anlamda – malların dövriyyəsi üzrə xüsusi hüquqi rejim çərçivəsində baş verir. Baş Sazişdə sərhədyanı ticarət fenomeni tanınır və ona GATT-ın müddəaları ilə maneə yaradılmamalıdır (XXIV maddə, bənd 3 "a").

Dövlətlər iqtisadi əlaqələr baxımından sərhədlərin qeyri-təbii xarakterə malik olduğunu artıq çoxdan dərk etmişdirlər. Keçmişdə dövlətlər tez-tez belə qərara gəlirdilər ki, sərhədləri iqtisadi mənada aradan qaldırsınlar, lakin eyni zamanda bu sərhədlərin hüquqi və siyasi funksiyalarını qoruyub saxlasınlar. XIX əsrdə müxtəlif Alman knyazlıqları və krallıqları tərəfindən yaradılmış gömrük ittifaqları buna nümunədir. Müasir dövrdə bu cür ittifaqların yaradılması cəhdləri və gerçək təşəbbüsləri həm iqtisadi, həm də siyasi səbəblərdən yeni güclə bərpa olunmuşdur. İqtisadi baxımdan dövlətlər, böyük əksəriyyətlə, o qədər kiçikdirlər ki, çoxsaylı malların ən aşağı maya dəyəri ilə istehsal olunması üçün kifayət qədər bazar təşkil edə bilmirlər, bu səbəbdən dövlət ərazilərinin birləşdirilməsi, bazar nöqteyi-nəzərindən, malların və xidmətlərin kütləvi istehsalı üçün zəruri olan iqtisadi məkanın yaradılması ilə eyniləşdirilir. Məsələn, Avropa Birliyi tədricən vahid bazara çevrilmişdir və bu bazar üzv dövlətlər arasında malların, şəxslərin, xidmətlərin və kapitalın sərbəst hərəkəti qarşısında maneələrin ləğv edilməsi ilə xarakterizə olunur (Avropa İttifaqı haqqında Müqavilənin 3c maddəsi) [3]. Bütün dövlətlər bu qədər irəli getmir, lakin ÜTT-nin əksər üzv dövlətləri bu gün bir növ regional iqtisadi integrasiya birliklərinin tərkibində iştirak edirlər.

Coğrafi (regional) yaxınlıq meyarı əsasında dövlətlərin birləşməsinin iqtisadi əsaslandırılmasından əlavə, bu istiqamətdə fundamental siyasi mülahizələr də mövcuddur: milli iqtisadiyyatların integrasiyası maraqlı dövlətlər arasında sülhün qorunmasının ən etibarlı amili hesab olunur. Başqa sözlə desək, iqtisadi integrasiya istər-istəməz siyasi yaxınlaşma formalarına gətirib çıxarır və buna görə də dinc münasibətlərin ən yaxşı təminatçısı rolunu oynayır. 1947-ci il Baş Sazişi də bu mövqeyi dolayısı ilə dəstəkləmişdir – o, regional iqtisadi integrasiya birliklərinin yaradılmasını tanımışdır.

İqtisadi regionalizm problemi GATT-47 dövründə olduğu kimi, GATT-94 çərçivəsində də aktuallığını qoruyur. Bu məsələ Tariflər və Ticarət haqqında Baş Sazişin XXIV maddəsinin şərhinə dair Memorandumda müəyyən dəqiqləşdirmələrin əlavə olunması ilə əksini tapmışdır (GATT-94, maddə 1c-4 və qeyd olunan Memorandum). Sözügedən sənədlərə əsasən, yalnız bəzi növ regional iqtisadi integrasiya birlikləri legitim hesab olunur və onların hüquqi status alması üçün konkret tələblər müəyyən edilmişdir. Bu tələblər çərçivəsində belə birliklər üçüncü ölkələrin hüquq və maraqlarına xələl gətirməməlidir.

Baxmayaraq ki, bu cür integrasiya birlikləri imtiyazlı ticarət rejimi formalaşdırır, nə bu birliklərin özləri, nə də onların üzvləri çoxtərəfli ticarəti tənzimləyən ümumi beynəlxalq hüquq qaydalarına riayət etmək öhdəliyindən azad olunmur.

Bibliografiya

1. General Agreement on Tariffs and Trade (GATT), 30 October 1947, 55 UNTS 194.
2. General Agreement on Trade in Services (GATS), 15 April 1994, 1869 UNTS 183.
3. Treaty on European Union (Maastricht Treaty), 7 February 1992, [1992] OJ C191/1.
4. Treaty Establishing the European Economic Community (Treaty of Rome), 25 March 1957, [1957] OJ 84/1.
5. World Trade Organization JOB(99)/4797/Rev.2.

6. Купалов И.В. Многостороннее регулирование торговли и инвестиций в рамках ГАТТ//Московский журнал международного права. –1994 –№1 – С.85-99.
7. Лабин Д.К. Международно-правовое обеспечение мирового экономического порядка. – М.: Синергия, 2004. – 188 с.
8. Перегудов С. Неолиберальная глобализация: альтернатива? // Мировая экономика и международные отношения. – 2002.- № 4. – С. 23-28 (2002).
9. Васильев, Ю. А. Роль ГАТТ в международной экономической интеграции// Экономика и торговля. – 1995. - № 3. – С. 95-106.

Məqalə daxil olmuşdur: 26 may 2025-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 12 iyun 2025-ci il

Jafarov N.M.♦

DOI: 10.25108/2304-1730-1749.iolr.2025.79.56-66

UDC: 341

The Legal Regulation of Regional Integration Arrangements under the General Agreement on Tariffs and Trade

Abstract: This article examines the legal regulation of regional economic integration arrangements under Article XXIV of the General Agreement on Tariffs and Trade (GATT). It analyses the three core conditions imposed by the provision - namely, the prohibition on increasing protection against third countries, the elimination of internal trade barriers, and the requirement to liberalise “substantially all trade” among members. The article identifies significant interpretative uncertainties surrounding these conditions, including the scope of coverage, the legal treatment of non-tariff barriers, and the rules of origin.

Particular attention is given to the permissive flexibility granted to developing countries under the Enabling Clause and the extension of similar principles to trade in services through Article V of the GATS. The analysis highlights the structural weaknesses of the existing oversight mechanisms, especially the ineffectiveness of the Committee on Regional Trade Agreements. It further discusses the risk of trade diversion and legal inconsistencies in current practices. While the article explores various proposals for reforming the legal framework, it recognises that their implementation is constrained by limited political will. Ultimately, the paper argues that any successful regulatory approach to regional integration must be anchored in legal clarity, enforceable commitments, and compatibility with multilateral trade obligations.

Key words: Regional integration, GATT Article XXIV, trade liberalisation, legal framework, Enabling Clause, WTO law, non-tariff barriers, rules of origin, regional trade agreements, trade diversion.

♦ **Jafarov Nijat Marif oglu** - Doctoral student in the specialty "International Law, Human Rights" of the Department of "Private International Law" of Baku State University (Azerbaijan). E-mail: nijat.jafarov@yahoo.com

References

1. General Agreement on Tariffs and Trade (GATT), 30 October 1947, 55 UNTS 194.
2. General Agreement on Trade in Services (GATS), 15 April 1994, 1869 UNTS 183.
3. Treaty on European Union (Maastricht Treaty), 7 February 1992, [1992] OJ C191/1.
4. Treaty Establishing the European Economic Community (Treaty of Rome), 25 March 1957, [1957] OJ 84/1.
5. World Trade Organization JOB(99)/4797/Rev.2.
6. Kupalov I.V. Mnogostoronnee regulirovanie torgovli i investitsii v ramkakh GATT [Multilateral regulation of trade and investment under the GATT] // Moskovskii zhurnal mezhdunarodnogo prava, no. 1 (1994): 85-99. Moscow (in Russian).
7. Labin, D. K. Mezhdunarodno-pravovoe obespechenie mirovogo ekonomicheskogo poriadka. Moscow, 2004 (in Russian).
8. Peregudov, S. "Neoliberal'naia globalizatsiia: est' li alternativa?" Mirovaia ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniia, no. 4 (2002). (in Russian).
9. Vasil'ev, Iu. A. "Rol' GATT v mezhdunarodno-ekonomicheskoi integratsii." Ekonomika i kommertsii, no. 3 (1995): 95-106. Moscow (in Russian).

The article was submitted: 2025 May 26

Accepted for publication: 2025 June 12

Джафаров Н.М.♦

DOI: 10.25108/2304-1730-1749.iolr.2025.79.56-66

УДК: 341

Правовое регулирование региональных интеграционных соглашений в рамках Генерального соглашения по тарифам и торговле

Аннотация: Рассматривается правовое регулирование региональных экономических интеграционных соглашений на основе статьи XXIV Генерального соглашения по тарифам и торговле (ГАТТ). Анализируются три ключевых условия, предусмотренных данной нормой — а именно, запрет на усиление протекционизма в отношении третьих стран, устранение внутренних торговых барьеров и требование либерализовать «практически всю торговлю» между участниками. Выявляются существенные проблемы правовой интерпретации этих условий, включая объем охвата, правовой режим нетарифных барьеров и правила определения происхождения товаров.

Особое внимание уделяется гибкости, предоставляемой развивающимся странам в рамках Разрешающей оговорки, а также распространению аналогичных принципов на торговлю услугами посредством статьи V ГАТС. В анализе подчеркиваются структурные слабости существующих механизмов надзора, особенно неэффективность Комитета по региональным

♦ Джафаров Ниджат Мариф оглы - докторант кафедры «Международное частное право» Бакинского государственного университета по специальности «Международное право и права человека» (Азербайджан). E-mail: nijat.jafarov@yahoo.com

торговым соглашениям. Также рассматриваются риски торговой диверсии и правовой неопределенности в текущей практике. Хотя в статье рассматриваются различные предложения по реформированию правовой базы, признается, что их реализация ограничена недостаточной политической волей. В конечном счете утверждается, что успешное правовое регулирование региональной интеграции должно опираться на юридическую определенность, обязательства, поддающиеся исполнению, и соответствие многосторонним торговым обязательствам.

Ключевые слова: региональная интеграция; статья XXIV ГАТТ; либерализация торговли; правовая база; разрешающая оговорка; право ВТО; нетарифные барьеры; правила происхождения; региональные торговые соглашения; торговая диверсия.

Дата поступления: 26 мая 2025 г.

Дата принятия в печать: 12 июня 2025 г.